

Atatürk Dönemi Türk-Yunan Siyasi İlişkileri

Esra SARIKOYUNCU DEĞERLİ*

Özet: Tam 433 yıl Osmanlı idaresinde kalan Yunanistan, 24 Nisan 1830 yılında bağımsız bir devlet haline gelmiştir. Bu tarihten sonra, topraklarını genişletmek için her fırsatı değerlendiren Yunanistan, 15 Mayıs 1919 tarihinde Anadolu'yu işgale başlamışlardır. Mustafa Kemal Atatürk'ün liderliğindeki Türk milletinin üç yıl süren direnişi sonucu Yunanlıların bu girişimi başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Savaş sonrasında da 24 Temmuz 1923 tarihinde iki ülke sorunlarının da görüşüldüğü Lozan Barış Antlaşması imzalanmıştır. Bununla birlikte azınlıklar, Fener Rum Patrikhanesi, nüfus mübadelesi gibi sorunların da etkisiyle iki ülke ilişkilerinde yaşanan gerginlik 1930'lu yıllara kadar devam etmiştir. 1930 sonrasında ise, Türk-Yunan ilişkilerinin Mustafa Kemal Atatürk'ün gerçekçi politikası sayesinde yerini iyi komşuluk ilişkilerine bıraktığı görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Türk , Yunan, Atatürk, Venizelos, mübadele, azınlıklar

Turkish-Greek Political Relations During The Atatürk's Period

Abstract: Greece, after 433 years of ruling under the Ottoman empire, had obtained its freedom on 24 April 1830. After that date, Greece used all the opportunity to expand his borders, and they start to invade Anatolia beginning from 15 May 1919. With the leadership of the Mustafa Kemal Atatürk , Turkish people start their resistance against the invading nations and overturn Greece attack. After this war, two nations has discussed the conflicts in details and made an agreement known as Lozan Treaty which signed on 24 July 1923. Besides the issues like minorities, The Greek Orthodox Patriarchate, exchange of minorities in both sides keep the tensions high between the two nations until the early 1930s. After the 1930s, the Turkish-Greek relationship turn into a friendly neighbourhood with the help of the Mustafa Kemal Atatürk's realistic international relationship politics

Keywords: Turkish, Greek, Atatürk, Venizelos, exchange, minorities

GİRİŞ

14 Eylül 1829'da Rusya ve Osmanlı arasında imzalanan Edirne Antlaşması ve 3 Şubat 1930'da İngiltere, Fransa ve Rusya arasında imzalanan Londra Protokolü sonrasında, 24 Nisan 1830 yılında bağımsız olan Yunanistan; İngiltere, Fransa ve Rusya'nın gözetimi altında bugünkü topraklarının yarısı kadar olan bir alanda, Mora ve çevresinde kurulmuştur (Kocabaş, 1984). Tam 433 yıl Türk idaresinde kalan Rumlar, 17 Mart 1821'de başlattıkları Mora Ayaklanması'ndan itibaren de özellikle Anadolu'ya yönelik isteklerini gerçekleştirebilmek için aktif olarak çalışmaya başlamışlardır (Çay, 1992). Bağımsızlıklarını kazandıktan sonra, 1864 yılında Yedi Ada'yı ele

* Yrd. Doç. Dr., D.P.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

geçirmişler, 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşında da Ruslara yaptıkları yardımların karşılığı olarak Teselya Sancağını almışlardır(Uçarol, 1986). Balkan Savaşları (1912-1913) sonrasında da Yunanistan, Girit'le birlikte Selanik dahil Güney Makedonya, Güney Epir'i topraklarına katmayı başarmıştır(İnan, 1986). Daha sonraki günlerde de Limni, Gökçeada, Taşoz, Semadirek, Bozcaada, Nikarya, Midilli ve Sakız adalarıyla birlikte İşkodra'yı da alarak topraklarını iki katına çıkarmışlardır(Çaycı, 1987).

Yunanistan dış politikasının ana hedefi, "Büyük Fikir" "Büyük Mefkure" olarak bilinen "*Megali Idea*"yı¹ gerçekleştirebilmek için İtilaf devletlerinin onayı ile 15 Mayıs 1919 tarihinde İzmir'den başlayarak Batı Anadolu'yu ve Trakya'yı işgal etmişlerdir(Kurat, 1973). Ancak Yunanistan'ın Anadolu üzerindeki istek ve emelleri, Mustafa Kemal Atatürk öncülüğünde Türk Milleti'nin verdiği Kurtuluş Savaşı sonucunda engellenmiştir. İzmir'de başlayan hareket, 9 Eylül 1922 tarihinde bozgunla sonuçlanmıştır.

Türk-Yunan Harbi sonucunda 11 Ekim 1922 tarihinde imzalanan Mudanya Mütarekesi ile Türkiye-Yunanistan arasındaki savaşın sona ermesine, Doğu Trakya'nın 15 gün içerisinde Yunanlılar tarafından boşaltılarak Müttefiklere bırakılmasına, 30 gün içerisinde de TBMM Hükümetine teslimine ve bölgenin güvenliği 8000 kişilik bir Türk Jandarma birliği tarafından sağlanmasına karar verilmiştir. Buna karşılık olarak da Türk tarafı Çanakkale ve İstanbul Boğazlarında sınırları ateşkesle çizilmiş olan kıyı şeridini tarafsız bölge olarak kabul etmiştir(Eyyüpoğlu, 2002).

Mudanya Ateşkes Antlaşması'nın imzalanmasından sonra sıra barış görüşmelerinin yapılmasına gelmiştir. 21 Kasım 1922'de ilk toplantısı yapılan Lozan Konferansına iki ülke arasındaki sınırlar, azınlıklar, Fener Rum Patrikhanesi, nüfus mübadelesi gibi sorunlar taşınmıştır. Bu sorunlardan sınır meselesi çözümlenmiş ve ayrıca diğer sorunlarla ilgili olarak da 30 Ocak 1923'te iki ülke arasında "*Türk ve Rum Nüfus Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Protokol*" imzalanmıştır(Sarınay, 2000). Ancak bu protokolün uygulanışında ortaya çıkan problemler, özellikle Lozan'da ele alınan "Fener Rum Patrikhanesi" ve "Nüfus Mübadelesi" konuları 1930'lu yıllara kadar Türk-Yunan ilişkilerini etkileyen başlıca konular olmuştur.

¹ Venizelos'un tanımı ile Megali İdea, "İki kıtaya uzanan ve beş denize açılan Yunanistan'ı gerçekleştirmek, bir ayağı Asya'da, bir ayağı Avrupa'da olacak "Büyük Yunanistan'ı Bizans Grek İmparatorluğunu yeniden yaratmaktır"(Kitsikis, 1974: 21).

1930 ÖNCESİ TÜRK-YUNAN İLİŞKİLERİ

Fener Rum Patrikhanesi Sorunu

Fener Rum Patrikhanesi, Roma İmparatorluğunun bölünmesinden sonra Bizans İmparatorluğunun kilisesi olmuş ve kendisine “ekümenlik” unvanı verilmiştir. Bizans İmparatorluğunun yıkılmasından sonra Osmanlı Rumlarının kilisesi haline gelen patrikhanenin yetkileri Fatih Sultan Mehmet tarafından artırılarak “ekümenlik” yetkisi devam ettirilmiştir(Ercan, 1986). Osmanlı'nın zayıflamasıyla birlikte Fener Rum Patrikhanesi de XIX. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı yönetimine karşı düşmanca tavır sergilemeye başlamıştır. Fener Rum Patrikhanesi, 1821 tarihindeki Yunan isyanında aktif siyasi rol almıştır. Yunanistan'ın bağımsızlığını kazanmasından sonra da Helenizmin “Megali Idea”sını gerçekleştirmek amacıyla, I. Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı esnasında hem Yunanistan ile hem de İtilaf devletleri ile işbirliği yaparak Türk topraklarında yıkıcı faaliyetlerde bulunmuştur(Şahin, 1980). Lozan'a giden Türk Heyetine Fener Rum Patrikhanesi konusunda herhangi bir talimat verilmemesine rağmen Heyetin Lozan'daki görüşmeler sırasında gösterdiği hassasiyetin temelinde yatan sebepler de bunlar olmuştur.

Fener Rum Patrikhanesi konusunda Mustafa Kemal Paşa, 20 Ocak 1923 tarihinde Hakimiyet-i Milliye gazetesinde yayınlanan beyanatında şunları söylemektedir:

“Bir fesat ve hıyanet ocağı olan ve memleketimize nifak tohumları eken, uyuşmazlıklar yaratan, Hıristiyan hemşehrilerimizin huzur ve refahı için de uğursuzluğa ve felakete sebep olan Rum Patrikhanesini artık topraklarımız üzerinde bırakamayız. Bu tehlikeli teşkilatı memleketimizde muhafazaya mecbur etmek için ne gibi vesile ve sebepler gösterilebilir?

Türkiye'nin, Rum Patrikhanesi için arazi üzerinde bir sığınacak yer göstermeye ne mecburiyeti var?

Bu fesat ocağının hakiki yeri, Yunanistan değil midir? Büyük Millet Meclisi tarafından idare edilmekte olan yeni Türkiye Bab-ı ali'nin idaresindeki eski Osmanlı İmparatorluğu değildir.

Yeni Türkiye şeref ve haysiyet kudret ve kuvvetini müdrik ve hukukunu muhafaza için mevcudiyetini tehlikeye atmağa hazır ve amadedir.”

Patrikhane meselesi, Lozan'da ilk olarak Azınlıklar Alt Komisyonunun 16 Aralık 1922 tarihli oturumunda Türkiye'de kalacak azınlıkların bir bedel karşılığında askerlik yapmaktan muaf tutulmalarına ilişkin olarak Müttefiklerin baskısına maruz kalan Dr. Rıza Nur'un bir koz olarak sunduğu yazılı bir bildiri ile gündeme gelmiştir. Rıza Nur bu sayede Lozan'da daha çok taviz koparma amacını gütmüştür(Sofuoğlu,1996:334). Daha sonra konu bu alt komisyonun 22 Aralık 1922 günkü oturumunda ele alınmıştır(Meray, 1993, Birinci Takım, Cilt: I, Kitap II). Yunan Heyeti Patrikhanenin Osmanlı döneminde olduğu gibi sürdürülmesini isterken, Türk Heyeti adına konuşan Rıza Nur Türk Hükümetinin laik bir yapıya sahip

olduğunu ve dolayısıyla Osmanlı'nın Müslüman olmayan vatandaşları için varlığını sürdüren kuruma artık ihtiyaç kalmadığını, devlet içerisinde devlet olamayacağını ileri sürerek Patrikhanenin İstanbul'da kalmasının doğru olmayacağını ileri sürmüştür(Meray, 1993, Birinci Takım, Cilt: I, Kitap I). Fransız Heyet ise Patrikhanenin İstanbul'da kalmasını ancak yetkilerinin elinden alınarak sadece bir din kurumu hüviyetinde olmasının sağlanmasını önermiştir(Meray, 1993, Birinci Takım, Cilt: I, Kitap I).

Yunan temsilcisi, Rumlara tanınan ayrıcalıkların din farkından kaynaklandığını dolayısıyla Osmanlı döneminde Rumların kilise hukukuna bağlılıklarının devam ettirildiği ve siyasi bir konferansın bu kararları değiştirmeye yetkisi olmadığını ileri sürmüştür(Meray, 1993, Birinci Takım, Cilt: I, Kitap I).

Türk Heyetinin Patrikhanenin Türkiye'den çıkarılması konusunda ısrarlı davranması, konferansa katılan tüm Hıristiyan devletlerin meseleyi dini bir mesele olarak görerek Türk Heyetinin teklifine karşı çıkmaları nedeniyle sorun alt komisyonda çözümlenememiştir(Sofuoğlu,1993).

1. Komisyonda 10 Ocak 1923 günkü oturumda konu tekrar ele alınmış, sorunu çözemeyen komisyonun raporu değerlendirmeye alınmıştır². Söz alan Lord Curzon dünya kamuoyunun Patrikhanenin kaderine büyük ilgi duyduğunu, Patrikhane İstanbul'dan uzaklaştırılırsa medeni dünyanın vicdanının yaralanacağını söylemiştir(Meray, 1993, Birinci Takım, Cilt: I, Kitap I). Başta Amerika olmak üzere Türkiye dışındaki tüm devletler toplantıda Curzon'un bu görüşlerine katıldıklarını belirtmişlerdir³.

Fransa ise orta yolu bulmak amacıyla alt komisyonda yapmış olduğu Patrikhanenin İstanbul'da bir din kurumu haline getirilmesi şartıyla kalması önerisini tekrarlamıştır(Meray, 1993, Birinci Takım, Cilt: I, Kitap I). Venizelos ise İstanbul'da kalması durumunda Patrikhanenin kilise işlerine ilişkin ve ruhani yetkilerinin dışındaki yetkilerinden vazgeçmesine razı olduğunu açıklamıştır(Meray, 1993, Birinci Takım, Cilt: I, Kitap I).

Bunun üzerine söz alan İsmet Paşa'nın

"Patriğin siyasal ya da yönetime ilişkin işlerle bundan böyle hiç uğraşmayacağı, yalnız salt din alanına giren ilişkilerle yetineceği konusunda, konferans önünde, İtilaf Devletleri Temsilcilerinin ve Yunan Temsilcilerinin yapmış oldukları resmi konuşmaları ve verdikleri garantileri, senet sayıyoruz. Bu garantiler çerçevesi içinde

² Birinci Komisyon Başkanı Lord Curzon'a Nüfus Mübadelesi Alt-Komisyonu Başkanı M. Montagna'nın Sunduğu Raporun tam metni için bkz.: Meray, 1993, Birinci Takım, Cilt: I, Kitap I: 334-342.

³ Birinci Komisyon Başkanı Lord Curzon'a Nüfus Mübadelesi Alt-Komisyonu Başkanı M. Montagna'nın Sunduğu Raporun tam metni için bkz.: Meray, 1993, Birinci Takım, Cilt: I, Kitap I: 326-327.

kalmak şartıyla Patrikliğin İstanbul'dan uzaklaştırılması için yaptığımız öneriden vazgeçiyoruz”(Bilge,2000:253-254)

sözlerini sarf etmesi sonucunda Patrikhane konusunda sözlü bir anlaşma yapılmış, tek başına bir kurum olarak Lozan'da yer almamıştır. Yapılan sözlü antlaşmaya göre sadece İstanbul'da kalacak olan Ortodoks Rumların dini işlerinden sorumlu olacak olan Patrikhanenin eski statüsü son bulmuştur. Yeni statüsünün belirlenmesi ise azınlık hukuku çerçevesinde Türkiye'ye bırakılmıştır(Sofuoğlu, 1996).

Alınan bu karara uygun olarak 13 Aralık 1923 tarihinde Türkiye Cumhuriyeti'ne bağlılığı ile tanınan VII. Gregorios Fener Rum Patriği seçilmiştir. Ne var ki, VII. Gregorios'un 16 Kasım 1924 tarihinde ölümüyle Fener Rum Patrikliği bir sorun haline gelerek iki ülke ilişkilerini etkileyecektir. Türkiye'nin Türk ve Rum Nüfus Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Protokole aykırı olduğu gerekçeli itirazına rağmen, Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olmayan Konstantin Arapoğlu'nun Saint Sinod tarafından 17 Aralık 1924 tarihinde Fener Rum Patriği ilan edilmesi ile iki ülke arasında oluşan gerginlik, 30 Ocak 1925 tarihinde Ahali Mübadele Antlaşması gereğince Konstantin Arapoğlu'nun sınır dışı edilmesiyle daha da artacaktır. Ancak 13 Temmuz 1925 tarihinde Vasil Georgiadis'in Fener Rum Patriği seçilmesi ile gerginliğin aşılarak, Fener Rum Patrikhanesi statüsünün Lozan Barış Antlaşmasına uygun hale getirildiği görülmektedir(Hatipoğlu, 1993).

Nüfus Mübadelesi ve Etabli Sorunu

Lozan Barış Konferansı esnasında 30 Ocak 1923 tarihinde imzalanan “Türk ve Rum Nüfus Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Protokol” ile Türkiye'deki Ortodoks Rumlar ile Yunanistan'daki Müslümanların mübadele edilecekleri ve İstanbul Rum halkı ile Batı Trakya Müslüman halkının bu mübadele dışında tutularak “yerleşik” sayılacağı kararlaştırılmıştı. Ancak Mübadele Sözleşmesinin uygulanması kolay olmamış, her iki ülkede de ekonomik ve sosyal sorunları artırmıştır. Ayrıca mübadelenin uygulanması esnasında iki ülke arasında meydana gelen gerilimler günümüzde dahi hala devam eden ciddi siyasal sorunlara sebep olmuştur.

Bu sözleşmenin 11. maddesi uyarınca yapılacak mübadelenin uygulanmasında karşılaşılabilecek sorunları çözümlenmesi amacıyla da *Muhtelit Mübadele Komisyonu*⁴ kurulmuştur. Komisyon çalışmalarına Ekim

⁴ Muhtelit Mübadele Komisyonu'nun 17 Eylül 1923 tarihindeki gizli oturumunda üyeliğe seçilen 11 kişi şunlardır: Erik Einar Ekstrand (İsveç), General Don Manuel Manrique de Lara (İspanya), Karl Marius Widding (Danimarka), Jean Papas-Aleksander Pallis-Antonius Calvocoressi -P. Canaginis (Yunanistan) ve Tevfik Rüşdü Bey-İhsan Bey ile Şemseddin Bey (Türkiye) (Stephen P. Ladas, 1932: 354).

1923’de başlamış ve önemli bir sorunla karşılaşmadan Nisan 1925’e kadar bir kısım Rum ve Türk halklarının mübadelesi sağlamıştır(Gürel,1993). Ancak sözleşmenin ikinci maddesinde yer alan “*établis*” kelimesinin Türk ve Yunan komisyon üyelerince farklı yorumlanması iki ülke arasındaki ilişkileri kopma noktasına getiren “*etabli sorunu*” da denilen anlaşmazlığa yol açmıştır. Sözleşmenin anlaşmazlık konusu olan 2. Maddesinde *établi* (yerleşik) tanımı şu şekildedir(Soysal,1989:177-183):

“1912 kanunuyla sınırlandırıldığı biçiminde, İstanbul Şehremaneti daireleri (belediye sınırları) içinde, 30 Ekim 1918 tarihinden önce yerleşmiş bulunan bütün Rumlar İstanbul Rumu ve 1913 tarihli Bükreş Antlaşmasının koymuş olduğu sınır çizgisinin doğusundaki bölgelere yerleşmiş bulunan Müslümanlar, Batı Trakya’da oturan Müslümanlar sayılacak”.

Anlaşmanın Fransızca metninde geçen “*établis*” tabiri Türkçe’ye “sakin bulunmuş” olarak çevrilmiş ve TBMM’nin onayladığı metinde de yine bu ifade kullanılmıştır⁵. Dolayısıyla Türk tarafı kimlerin 30 Teşrinievvel 1918 tarihinden önce “sakin buldukları”nın ancak Türk kanunlarına göre tespit edilebileceğini ileri sürmüştür. Yunan tarafı ise maddeyi 30 Ekim 1918 tarihinden önce herhangi bir şekilde İstanbul’da bulunan her Rumun “yerleşmiş” kabul edildiği şeklinde yorumlamıştır(Gürün, 1984;Tosun, 2002). Adı geçen anlaşmanın ilgili maddesinde Türk ya da Yunan kanunlarına bir atıf yapılmadığını ileri sürerek de “*établis*” kelimesinin anlamının anlaşma metnine uygun şekilde her iki ülke kanunlarından bağımsız olarak verilmesi gerektiğini savunmuştur(Erim, 1944;Ladas, 1932).

“*Etabli sorunu*” bir teknik kavram yorumu farklılığından kaynaklanıyormuş gibi görünse de, her iki tarafın tezinin ekonomik ve sosyal nedenleri bulunuyordu. Türkiye mümkün olduğu kadar fazla sayıda Rumu Yunanistan’a göndererek hem türdeş bir ulus devlet kurmak hem de Yunanistan’dan gelen Müslümanları gidenlerin boşalttıkları mülklere yerleştirmek istiyordu. Yunanistan ise mümkün olduğunca fazla Rumu yerleşik statüsünde bırakarak hem İstanbul’la olan bağlarını koparmamak hem de yeni göçmen dalgasının ülkesinde yaratacağı sorunlardan kaçınmak istiyordu. Anlaşma sağlanamayınca Yunanistan, Milletler Cemiyeti Antlaşması’nın 11. maddesine⁶ dayanarak konunun Cemiyet bünyesinde ele

⁵ Yunanistan ile imzalanan Mübadele Sözleşmesi’nin ikinci maddesi gereğince İstanbul Belediye sınırları içinde “yerleşmiş” Rum Ortodoks halkın diğerlerinden ayrılması için İçişleri ve Mübadele Bakanlıkları’nın hazırlamış oldukları talimatname Bakanlar Kurulu’nun 10.02.1924’de yapmış olduğu toplantıda kabul edilmiştir. Bkz.: **BCA Arş.**, 030-18-1-1/8-51-16.

⁶ Milletler Cemiyeti Misakı’nın 11. maddesinin ilgili fıkrası şöyledir: “... milletlerarası münasebetleri ihlal eder mahiyette ve bunun neticesi olarak, sulhu ve sulhun tabii bulunduğu milletlerarası iyi dostluk münasebetlerini tehdit eden her hal

alınması için başvuruda bulunmuştur. Milletler Cemiyeti Meclisi'nde 31 Ekim 1924'te başlanan görüşmelere Yunanistan adına katılan Nikolas Politis, Türk hükümetinin Muhtelit Mübadele Komisyonunun yetkilerine tecavüz ettiğini ve bu arada İstanbul'da 4500 civarında Rum'u tevkif ederek göçe zorladığını ileri sürmüştür (Psomiades, 1968). Aynı oturuma Mübadele Komisyonu adına temsil yetkisi olan Komisyon Başkanı ve İspanya temsilcisi General Don Manuel Manrique de Lara ise, Türk hükümetinin komisyon yetkilerine tecavüz etmediğini belirtmiş ve İstanbul'u terk etmeleri için tanınan süre bittiği halde hala oradan ayrılmamış olan Rumların komisyon kararı ile toplanarak göçe tabii tutulduğunu bildirmiştir (Erim, 1944). Ayrıca bu konunun Mübadele Komisyonu aşarak Milletler Cemiyetine getirilmesini doğru bulmadığını da belirtmiştir (Psomiades, 1968). 28 Ekim 1924 tarihinde de Türk Dışişleri Bakanı İsmet Paşa da Milletler Cemiyeti Genel Sekreterliğine bir telgraf göndererek Milletler Cemiyetini temsil eden komisyonun vazifesini yapmaktayken başka bir otoritenin onun yerine geçmesinin komisyonun otoritesini sarsacağını dile getirmiştir (Erim, 1944). Gerek Komisyon Başkanı de Lara'nın görüşlerini gerekse İsmet Paşa'nın gönderdiği telgrafi dikkate alan Cemiyet, tavsiye nitelikli kararında komisyonun konuyu tekrar gözden geçirmesini öngörmüştür (Kayam, 1993). Ancak Cemiyetin bu görüşü de çözümü sağlayamamış ve konu La Haye Daimi Adalet Divanı'na sevk edilmiştir. 16 Ocak ile 21 Şubat 1925 tarihleri arasında yapılan görüşmelerde, Yunan ve Türk temsilcilerinin tezleri sözlü ve yazılı ifadeleriyle birlikte ele alındıktan sonra Adalet Divanı özetle 21 Şubat 1925 tarihinde şu şekilde görüş bildirmiştir (Gönlübol-Sar, 1990:57):

“ 1- “Sakin bulunmuş” (établis) deyimini daimilik vasfını taşımakta ve bir oturma ile beliren fiili bir durum ifade edilmektedir.

2- “İstanbul'un Rum ahalisi” deyimiyile kastedilen şahısların Anlaşma gereğince “sakin bulunmuş” sayılmaları ve mübadeleden istisna edilmeleri için, İstanbul şehrinin 1912 kanunu ile tespit edilen belediye sınırları dahilinde bulunmaları, ayrıca oraya ne şekilde olursa olsun 30 Teşrinievvel 1918 tarihinden önce gelmeleri ve orada daimi olarak oturma niyetinde bulunmaları gerekmektedir.”

Ancak ihtilafı bu mütalaa da çözememiştir. Bu sorunun çözüme kavuşturulamaması iki ülke arasındaki ilişkileri de gerginleştirmiştir. Yunan hükümeti bu aşamada Batı Trakya'daki Müslüman-Türk halkının mal varlığına el koymakla kalmamış ayrıca bölgeye Türkiye'den gelen mübadil Rumları yerleştirmiştir. Atina yönetiminin bu uygulamasına İstanbul'daki Rumların mallarına el koyarak karşılık vermesi ise iki ülkeyi savaşın eşiğine getirmiştir (Akşin ve Fırat, 1933). Ancak daha sonra Patrik sorununun çözümlenmesinin de etkisiyle iki devlet arasında gerginleşen ilişkiler yumuşama dönemine girmiş ve 1925 Nisan'ında Ankara ile Atina arasında

üzerine umumi heyetin veya meclisin dikkatini çekmek Cemiyetin her azasının hakkıdır...” (Erim, 1944:63).

görüşmelere yeniden başlama kararı alınmıştır. İki taraf arasında gerçekleştirilen görüşmeler sonucunda 21 Haziran 1925’de Muhtelit Mübadele Komisyonu’nun Türk ve Yunan temsilcileri Hamdi Bey ile George Eksindaris tarafından Ankara Antlaşması imzalanmıştır(Bilge,2000). Bu antlaşma ile Türkiye, 30 Ekim 1918’den önce ve o sıralarda İstanbul’da mevcut bulunan tüm Rumlara yerleşik sıfatı tanıyordu. Ayrıca pasaportları olmaksızın ülkelerini terk edenler hariç olmak üzere yerleşik sıfatı tanınan Batı Trakya Müslümanları ve İstanbul Rumları ülkelerine serbestçe dönebileceklerdi. Eğer söz konusu kişilere mallarını iade etmek mümkün değilse tazminat ödenecekti. Böylece Türkiye ülkeyi terk etmiş bulunan birçok Rumun dönüşünü engellerken Yunanistan’da Batı Trakya’daki Müslüman mülklerine yerleştirmiş olduğu bir kısım Rumu bu mülklerden çıkarmak zorunda kalmıyordu.

Ancak, iki ülke arasında temel anlaşmazlık sorunlarına çözüm getiren bu antlaşma uygulanamamıştır. Bunun en önemli sebebi Mihalakopulos hükümetinin düşürülmesi sonucunda 25 Haziran 1925’te iktidara gelerek cunta rejimi kuran General Pangalos’un Lozan’ı revize etmek temeline oturduğu ihtirash bir dış siyaset gütmesiydi. Ayrıca General Pangalos’un antlaşmanın onayını geciktirmesi Türkiye’yi güvensizliğe itmiştir. Dolayısıyla Türkiye bu son antlaşmayı gözden geçirme ve uygulamasının güvence altına alınması için yeni adımlar atma kararı almıştır. Ankara’nın bu yaklaşımı sonucunda, Pangalos’un Ağustos 1926’da devrilmesinin(Srayrianos, 1963) ardından kurulan yeni koalisyon hükümetinin Türkiye ile görüşme masasına oturması, mevcut sorunların etraflıca ele alınmasını sağlamıştır. Karşılıklı görüşmeler Şubat-Aralık 1926 arasında gerçekleştirilmiştir(Alexandris, 1983). Böylece 1 Aralık 1926’da Atina Antlaşması imzalanmıştır(**Düstur**, III. Tertip, Cilt: 8).

Argiropulos-Saraçoğlu Antlaşması diye de anılan bu son belge taraflarca 1927 Şubatı’nda onaylanıp, 23 Haziran 1927’de yürürlüğe girmiştir⁷. Bu antlaşma ile iki ülke arasında antlaşma konusu olan “*établis*” sorunu en azından siyasi bir çözüme bağlanmıştır. Buna göre, Yunanistan’da bulunan ve Türklere ait olan emlak, muhtelit komisyon tarafından tespit edilen fiyat üzerinden, Yunanistan hükümetince satın alınacaktır. Buna karşılık, Türkiye’de bulunan ve 1912 yılından önce memleketi (Anadolu’yu) terk eden Rumlara genel olarak diğer Rumlara ait emlak (İstanbul’dakiler dahil olmak üzere) sahiplerine iade edilecektir(Tosun,2002). Ancak Atina Antlaşması’nın uygulanmasında her iki tarafın da karşılaştığı teknik ve hacmi zorluklar ortaya çıkmış; Batı Trakya Türklerinin toprak ve diğer mal varlıkları ile İstanbullu Rumlara şehirde sahip oldukları emlak ve kurum ve

⁷ Bu antlaşmadan yaklaşık olarak 35.000 civarında İstanbullu Rumun faydalandığını, zamanın Türkiye’deki İngiliz büyükelçisi Sir George Clerk Londra’ya 18 Şubat 1927 tarihli raporunda bildirmiştir (Alexandris, 1983:129).

kuruluşlarına ait malların dağılımı ve mülkiyeti bakımından yeni sorunlar yaratmıştır. Ayrıca, aynı zaman zarfında, “établis” çerçevesine dahil olup olmadıklarını kanıtlayamayan 20.000 civarında Rumun da İstanbul’dan çıkarılarak sınır dışı edilmesi karşısında Yunan hükümetinin tehditkar bir tavır içerisinde girmesi, iki ülke arasındaki ilişkileri yeniden gerginleştirdi(Alexandris, 1983).

Atina Antlaşmasının uygulanmasında karşılaşılan zorluklardan biri de, Yunan yönetiminin Ankara ve Atina Antlaşmaları gereğince, mal varlıkları hakkında talepte bulunan 119 Türk’ün bu isteklerini işleme koymakta oldukça yavaş davranmasından kaynaklanmaktaydı(Alexandris, 1983). Ortaya çıkan gergin atmosferin bir Türk-Yunan çatışmasına dönüşmesi an meselesi olmuştu(Cumhuriyet Gazetesi, 5 ve 6 Mart 1929). Türk-Yunan gerginliğine yol açan bu gelişmeler her ne kadar savaşa dönüşmemiş olsa da 1930 yılına kadar sıcaklığını korumuştur.

Mübadale Dışı Bırakılan İki Ülke Yurttaşlarının Statüleri

24 Temmuz 1923 tarihli Lozan Barış Antlaşması’nın 37-44. maddeleri mübadale dışında bırakılan Batı Trakya Müslüman Türk toplumunu ve İstanbul Ortodoks Rum toplumunu établi kabul ederek, azınlık statüsü vermiştir. Antlaşmanın “Azınlıkların Korunması” başlığını taşıyan III. kesiminin son maddesi olan 45. maddede de

“İşbu kesim hükümleri ile Türkiye’nin Müslüman olmayan azınlıkları için tanınan haklar, Yunanistan tarafından da, kendi topraklarında bulunan Müslüman azınlığa tanınmıştır”

denilmektedir(Soysal, 1989:98). Bu madde ile Türkiye’nin Lozan’ın 37-43. maddelerine ancak Yunanistan’la karşılıklı olma yani “mütekabiliyet” durumunda rıza gösterdiği ve bu durumun Yunanistan’a bir takım yükümlülükler getirdiği görülmektedir.

Yunanistan’ı bağlayıcı hükümler şu şekilde özetlenebilir: 37. madde Yunanistan’ın bu hükümleri “temel yasa” olarak tanıyacağını ve hiçbir yasa, hiçbir yönetmelik ve hiçbir resmi işlemin bu hükümlerle çelişkili veya bunlara aykırı olmamasını yükümlendiğini açıkça ortaya koymaktadır. Bu genel hükümden sonra 38. maddede ise azınlık konumundakilerin ayırım yapılmaksızın hayat ve hürriyetlerinin korunacağı, herkesin dini vecibelerini özgürce yerine getirebileceği, dolaşım ve göç serbestisine sahip olacağı belirtilmekte; 39. maddede de Müslüman azınlık mensuplarının diğer Yunan yurttaşlarından farksız bir şekilde bütün medeni ve siyasi haklardan yararlanacakları, özellikle kamu hizmetine girmede ve yükseltilmede, çeşitli meslek ve sanatları icra etmede din-inanç ve mezhep farkının engel teşkil etmeyeceği de dile getirilmiş olmaktadır. Ayrıca bütün Yunan uyruklarının çeşitli işlerinde istedikleri dili (ana dili) kullanmalarına imkan vereceği, bu

çerçeve de Müslüman azınlığa mensup kişilerin mahkemelerde de kendi dillerini kullanabilmeleri için gereken kolaylığın sağlanacağı hükme bağlanmıştır. Devamla, 40. maddede Müslümanların giderlerini kendileri karşılamak şartıyla her türlü hayır kurumu, okul ve benzeri kurumları kurmak, bunları yönetmek ve denetlemek hakkı güvence altına alınmakta, bu kurum ve kuruluşlarda kendi dillerini özgürce kullanma ve dini törenlerini gerçekleştirme imkanı da tanınmaktadır. Ayrıca 41. maddeye göre de Müslümanların önemli oranda oturdukları yerlerde Yunan yetkilileri Müslüman çocuklarının ana dillerinde öğrenim görebilmeleri için gerekli tedbirleri alacak, bu azınlık bu tür yerlerde kamu bütçelerinden eğitim, din veya hayır işleri için adil bir pay alma hakkına sahip olacaktır, denmektedir. Adı geçen bağlayıcı hükümler arasında 42. maddede de Yunan Hükümeti'nin Müslümanların aile hukukuyla veya kişi halleriyle ilgili durumlarının, bu azınlığın gelenek ve göreneklerine uygun bir şekilde çözümlenmesini güvence altına almasının yanı sıra, vakıf ve din kuruluşlarına da her türlü kolaylığı sağlayacağı vurgulanmaktadır. 43. maddede ise Müslümanların inançlarına aykırı davranışta bulunmaya zorlanamayacağı, bu inançları yüzünden yasanın öngördüğü bir işlem yerine getirememeleri halinde, haklarını kaybetmeyecekleri hükme bağlanmıştır(Emin, 2002:153-155).

Yukarıda kısaca özetlediğimiz bütün bu bağlayıcı hükümlere rağmen, daha Ahali Mübadelesini düzenleyecek olan Muhtelit alt-komisyon yeni kurulduğu bir dönemde bölgenin “Türkleşmesinden” korkan Yunan hükümeti Batı Trakya Türklerinin evlerine el koyup bunları göçmen Rumlara tahsis etmeye başlamıştır(Vakit, 6 Teşrinisani, 29 Teşrinievvel, 29 Kanunusani 1923). 1923-1924 yılları arasında köylük kesimlerde çiftçilikle geçinen toprağa bağlı Batı Trakya Türklerini göçe zorlamak amacıyla 8245 haneye, şehirlerde de çeşitli özellikteki evlerin 5590 odasına el konulmuştu. Buna ek olarak 127 cami ve Müslüman mektebinin yanı sıra, 667 tahıl ambarı ve ahıra da aynı çerçevede Rum göçmenler yerleştirilmişti(Ladas, 1932). Atina yönetiminin Batı Trakya'da giriştikleri ve 30 Ocak 1923 tarihli Ahali Mübadele Protokolünün 16. maddesini(Soysal, 1989) açıkça ihlal etmekte olduklarını İsmet İnönü'nün şu şekilde ifade etmiştir(İnönü, 1987:236):

... daha “etabli” ihtilafı halledilmeye çalışılırken, Yunanistan'da Batı Trakya Türklerine fena muamele yapılmaya başlandı. Birçok Türk hicrete mecbur bırakıldı. Bir ara Yunan hükümeti Yunanistan'daki Türklerin mallarına el koydu. Biz mukabelede bulduk. Zaman zaman iki hükümet arasındaki münasebetler gergin safhalara girdi. Meselelerin biri halledilirken, bir başkası çıkıyordu...

Yunan hükümeti, Türkiye'nin İstanbul'daki Rum evlerine el koyduğunu iddia ederek, tüm bu kanun dışı uygulamalarına bahane olarak göstermiştir. Ancak Türk hükümetinin uygulamaları Batı Trakya'daki uygulamalar ile mukayese edilecek karakterde olmayıp, İstanbul'daki boşalmış evlerin

iskana açılması söz konusudur(Ladas, 1932). Kaldı ki, Yunanlıların Anadolu'dan çekilirken Batı Anadolu'da gerçekleştirdikleri tahribat da bilinmekte ve Anadolu'dan Yunanistan'a göçen Rumların terk ettikleri evlerin kullanılmaz durumda olduğu da ayrı bir gerçektir. Kısacası, mübadele gereği devam etmekte olan göçler ile "établi" sorununun iç içe girdiği bu geçiş döneminde Türk-Yunan ilişkilerinin yeniden gerginleştiği görülmüştür. Çünkü İnönü'nün de ifade ettiği gibi "... *işin tabiatında göçlük vardır ve bu mübadele sorununun tabiatından...*" ileri gelmiştir(İnönü, 1987:234-235). Mübadele işlemlerinin duraksamalarla sürdüğü bu yıllarda, ikili görüşmelere rağmen bir türlü açıklığa kavuşamayan "établi" sorunu da dahil olmak üzere Türk-Yunan ilişkilerine yeni bir boyut ve işbirliği ancak 1930 yılında gelecek, bu da Balkanlarda bölgesel dayanışmaya varan devletlerarası yakınlaşmalara ilk adım teşkil edecektir.

1930 SONRASI TÜRK-YUNAN İLİŞKİLERİ

Türk-Yunan Yakınlaşması: Başbakan Venizelos'un Türkiye Ziyareti

Eleftherios Venizelos, 1928 yılında tekrar iktidara geldikten sonra, Türkiye ile tekrar bir savaşa girmenin ülkesi için zararlı olacağını anlamış ve Megali Idea'dan vazgeçerek Türkiye'ye karşı dostane bir tavır sergilemeye başlamıştır. Venizelos, hem Doğu Akdeniz'de tehdit oluşturan İtalya ile hem de komşularıyla özellikle de Türkiye ile iyi ilişkiler kurmaya özen göstermiştir (Stravrianos, 1963).

İki ülkenin yakınlaşmasında ana etken, Venizelos'un tekrar iktidara gelmesinden ziyade, Avrupa ve Balkanların siyasal konjonktüründe meydana gelen değişimlerdir. Bu dönemde İtalya'da Mussolini, Almanya'da ise Hitler emperyalist bir politika gütmeye başlamışlardır. Özellikle İtalya'nın Akdeniz'deki nüfus sahasını genişletmeye başlaması her iki ülkeyi de tedirgin etmiştir. Çünkü Türkiye, Trakya ve Boğazlar yoluyla Akdeniz'e doğru kıyı şeridinde bölgelere sahiptir ve Oniki Ada'yı elinde bulunduran İtalya'nın Akdeniz'deki faaliyetlerinin kendi ülkesine zarar vermesinden korkmaktadır. Yine aynı şekilde Akdeniz'e ve batıda da Adriyatik'e bakan uzun bir kıyı şeridi olan Yunanistan da İtalya'yı bir tehdit unsuru olarak görmektedir.

İki ülke de ikinci tehdit unsuru olarak bu dönemde revizyonist bir politika güden Bulgaristan'ı görmektedirler. Türkiye, Trakya'nın askerden arındırılmış bir statüye sahip olduğundan Bulgaristan'ın bu bölgeden askeri bir harekate girişebileceği endişesini taşımaktadır. Yunanistan ise, Ege Denizi'ne açılabilmesi için kalıcı bir mahreç arayan Bulgaristan'ın, Makedonya üzerindeki emellerinden rahatsızlık duymaktadır(Hatipoğlu, 1988). Ayrıca Japonya'nın da Uzakdoğu'da genişleme politikası güdüyor olması, her iki

ülkenin de Dünya genelinde ikinci bir savaş çıkabileceği endişelerini artırmıştır(Soysal, 1985)

Yukarıda saydığımız bütün bu etkenler, iki ülkenin dostluk ilişkileri içerisine girmesini hızlandırmıştır. 1928 yılından itibaren İtalya da Türkiye ve Yunanistan'ı kendi güdümünde oluşacak bir Doğu Akdeniz bloğunda birleştirmek için çaba harcamaya başlamış, hatta iki ülke arasındaki ilk diplomatik temaslar İtalya'nın bir nevi arabuluculuğu ile gerçekleşmiştir(Akşin, 1991). Ancak İtalya'nın Doğu Akdeniz'de hiç de dostane niyetler beslemediğinin farkında olan sağduyu sahibi Türk ve Yunan liderleri aralarındaki anlaşmazlıklara kendilerinden beklenmeyen bir çabuklukla son vermişlerdir. 10 Haziran 1930'da Ankara Antlaşması imzalanarak, iki ülke arasındaki nüfus mübadelesi ile ilgili tüm sorunlar çözüme kavuşturulmuştur (**Düstur**, Üçüncü Tertip, C. 7:1376).

Bu antlaşma ile iki ülke arasındaki siyasal, ekonomik ve hukuksal sorunlar çözülmesiyle yakınlaşma sürecine girilmiştir. Ankara Antlaşmasınının 10. maddesine göre yerleşme tarihleri ve doğum yerleri ne olursa olsun, İstanbul Rumları ile Batı Trakya Türklerinin hepsi “établi” değiminin kapsamı içerisine alınmıştır. Ayrıca sözleşmede her iki memleketin azınlıklarına ait mallar konusunda da birçok düzenlemeler yapılmıştır(Armaoğlu, 1989). Bu antlaşma Lozan'dan kalan en önemli uyumsuzluğu halletmiş ve iki komşu devlet arasındaki ilişkilerde yeni bir döneme girilmiştir. Bu antlaşma aynı zamanda Balkanlarda bölgesel dayanışmaya varan devletlerarası yakınlaşmaların da ilk adımı olmuştur. Bu yakınlaşmanın bir göstergesi olarak, 27-31 Ekim 1930 tarihleri arasında Venizelos Türkiye'yi ziyaret etmiştir. Yunan başbakanının ziyareti esnasında 30 Ekim 1930 tarihinde iki ülke ilişkilerini ilk defa dostça bir seviyeye getirmeyi amaç edinen, “Türk-Yunan Dostluk, Tarafsızlık, Uzlaştırma ve Hakemlik Antlaşması da imzalanmıştır. Antlaşmaya Deniz kuvvetlerinin sınırlandırılmasına ilişkin Protokol de eklenmiştir. Antlaşma ve Ek Protokol onay belgelerinin 5 Ekim 1931 tarihinde Başbakan İsmet İnönü'nün Yunanistan'ı ziyareti esnasında karşılıklı teslim edilmesi sonucu yürürlüğe girmiştir(Alexandris,1983; Soysal, 1989).

BALKAN BİRLİĞİ İÇİN TÜRK-YUNAN İŞBİRLİĞİ ***Balkan Konferansları***

6-10 Ekim 1929 tarihinde Atina'da düzenlenen 27. *Evrensel Barış Kongresi*'nde, Yunan devlet adamlarından Aleksandr Papanastasiu'nun Balkan devletleri arasında ortak sorunları ve çıkarları ele alacak bir Balkan Birliği Enstitüsünün kurulması önerisi üzerine, Balkan birliğinin kurulmasına yönelik olarak bir konferansın toplanması kararlaştırılmıştır(Gönlübol ve Sar, 1990:96). Bu karar doğrultusunda ilk

Balkan Konferansı Arnavutluk, Bulgaristan, Romanya, Türkiye, Yugoslavya ve Yunanistan yarı resmi temsilcilerinin katılımıyla, 5 Ekim 1930'da Atina'da toplanmıştır(Kitsikis, 1969). Bu toplantıda fahri başkan seçilen Venizelos yaptığı konuşmasında Balkanlı devletler arasında kurulacak bir birliğin ne kadar önemli olduğunu şu sözleriyle ifade etmiştir (Ayn Tarihi, Sayı: 79-81, Birinci Teşrin-Birinci Kanun 1930: 6767)

... Memleketlerin yakınlaşmasını sağlayacak çareleri araştırmak için Balkan milletlerinin temsilcilerinin bir araya gelmiş olmasından dolayı duyduğum sevinci de ifade etmek isterim... Hepimiz böyle bir itihadın gerçekleşmesinde çeşitli engellerin mevcut olduğunu biliyoruz. Bunun gerçekleşebilmesi ancak samimi bir işbirliğiyle olabilir... Esasen izlediğimiz amaç o kadar büyüktür ki, onun kesin olarak gerçekleştirilmesi uğruna harcayacağınız çabalar her şeye değer...

Siyasi konuların ele alınmasından kaçınıldığı halde, konferansın ilk gününden itibaren Balkan ülkeleri arasında bazı sorunlar ortaya çıkmıştır. Özellikle Bulgaristan'ın azınlık sorununun tartışılması için ısrarcı olması Yugoslavya ile arasında gerginlik yaratmıştır. Bu gerginlik, Makedonya'nın Yugoslavya'ya ait olan kısmında yaşayan halkın Bulgar olduğunu ve iki ülke arasında azınlık sorunu olduğunu ileri süren Bulgarlara karşılık, Yugoslavya'nın ülkesinde yaşayan tüm halkın önce Sırp sonra Yugoslav olduğu konusunda ısrar etmesinden kaynaklanıyordu.

Diğer taraftan Yugoslav temsilci konferansta "Balkanlar, Balkanlılardır, Balkanlar dış tesirlerden kurtulmalıdır" diyerek, İtalya ile ilişkileri nedeniyle Arnavutluk'u eleştirirken, Arnavutluk Bulgaristan'la birlikte hareket ederek azınlık problemini ortaya atmıştır. Kendisini bir Balkan devletinden ziyade Balkanlarda menfaatleri olan bir devlet olarak gören Romanya ise, Türkiye ve Yunanistan gibi statükonun korunması beklentisi içerisindedir ve konferansta olumlu bir tavır takınmıştır (Ayn Tarihi, Sayı: 79-81, Birinci Teşrin-Birinci Kanun 1930).

Yunanistan, Balkan birliği ile İtalyan tehlikesinden kurtulmak ve Ege denizi kuzeyindeki sınırlarını güvence altına almak istediğinden, Balkan devletlerinin uzlaşmasını sağlamak için büyük çaba harcamıştır(Hakimiyet-i Milliye, 19 Ekim 1930). Yunanistan bu uğurda, Batı Trakya'daki topraklarından Bulgaristan'a Ege Denizi'ne bir çıkış sağlamayı ve Bulgaristan'ın liman kurmak için yeterli gücü olmaması durumunda da Selanik limanında serbest bölge verme teklifinde dahi bulunmuştur(Cumhuriyet, 19 Ekim 1930). Türkiye de konferansta "Yurtta sulh, cihanda sulh" ilkesiyle hareket etmiş ve Yunanistan ile işbirliği yaparak Balkan milletlerinin arasında işbirliği oluşturulabilmesi için azami çaba harcamıştır⁸.

⁸ Türk Dışişleri Bakanı Tefik Rüşti Aras'ın konuyla ilgili açıklaması için bkz: **Ayn Tarihi**, Sayı: 79-81, Birinci Teşrin-Birinci Kanun 1930:6761-6763.

Birinci Balkan Konferansı'nda, Türkiye ve Yunanistan'ın üstün çabaları sonucunda Balkan devletleri arasında her yıl Dışişleri Bakanları düzeyinde bir toplantı yapılması, bir Balkan Paktı hazırlanması (Bu Pakt içinde savaşın yasaklanması, uyuşmazlıkların barış yoluyla çözülmesi ve bir saldırı halinde karşılıklı yardımlarda bulunulması hakkında hükümler bulunacaktı) ve amacı Balkan ülkeleri arasında ekonomik, sosyal, kültürel ve siyasi alanlarda yakınlaşmayı sağlayarak Balkan birliğinin kurulmasını kolaylaştıracak olan daimi bir teşkilat kurulması kararları alınmıştır(Ayın Tarihi, Sayı: 79-81, Birinci Teşrin-Birinci Kanun 1930).

Birinci Balkan Konferansı sayesinde Balkan milletleri dış müdahaleler olmaksızın, kendi aralarında meseleleri çözebileceklerini anlamışlardır(Ayın Tarihi, Sayı: 79-81, Birinci Teşrin-Birinci Kanun 1930). Ayrıca konferansta, Balkan devletleri arasında öğrenci değişimi yapılmasına(Cumhuriyet, 8 Ekim 1930), bir Balkan Enstitüsü oluşturulmasına(Cumhuriyet, 9 Ekim 1930) ve bir Balkan Matbuat Servisi'nin kurulmasına (Cumhuriyet, 11 Ekim 1930) karar verilmiş olması, işbirliği kurulması konusunda bir nebze de olsa başarı sağlandığını göstermektedir.

Birinci Balkan Konferansı ve bu konferansta alınan kararlar, statükonun korunması gerektiğini savunan hatta Balkanlardaki statükonun koruyuculuğunu üstlenmiş olan Fransa ve İngiltere tarafından memnuniyetle takip edilmiştir. Ancak Balkanlarda yayılmacı bir siyaset izleyen İtalya'da ve Balkanlarda emelleri olan Rusya'da bu konferans memnuniyetsizlik yaratmıştır. Balkanlardaki nüfuzunu güçlendirmek amacıyla İtalyan Kralı'nın kızı ile Bulgar Kralı Boris arasında gerçekleştirilen siyasi evliliğin bu dönemde açıklanmış olması, bu durumun bir göstergesidir(Cumhuriyet, 12 Ekim 1930).

Birinci Balkan Konferansı'nda alınan kararlar gereğince İkinci Balkan Konferansı 20-26 Ekim 1931'de İstanbul'da toplanmıştır(Hakimiyet-i Milliye, 20 Ekim 1931). Bu konferans toplandığı sırada Türkiye ile Yunanistan arasındaki uyuşmazlıkların halledilmiş olması Balkan birliğinin gerçekleşmesi için birlikte hareket etmelerine olanak sağlamıştır. Balkanlarda statükonun devamını isteyen iki ülke, bu hareketin öncüleri olmuşlardır(Gölübol ve Sar, 1990).

İkinci Balkan Konferansı'nda da, statükocu ve revizyonist Balkan devletleri arasındaki yakınlaşmayı sağlamak için ekonomik, teknik ve kültürel alanlara ağırlık verilmiştir. Ayrıca Balkan devletleri arasındaki azınlık sorunları ve uyuşmazlıkların barışçı yollarla çözümlenmesi, bu sayede adı geçen devletler arasında saldırmazlık ve dostluk esaslarına dayalı bir Balkan Birliği Projesi hazırlanması amacı güdülmüştür(Cumhuriyet, 17 Ekim 1931). Ancak bu amaçlar, görüşmelerin tartışmalı geçmesine sebep olmuştur. Çünkü

Balkan milletleri arasında en önemli sorun azınlık meselesidir. Türkiye ve Yunanistan dışında başta Bulgaristan olmak üzere konferansa katılan diğer devletlerin azınlık konusunda özel bir hassasiyeti bulunmaktaydı.

Konferans esnasında, Arnavutluk ile Bulgaristan ilk konferansta olduğu gibi yine birlikte hareket etmişlerdir. Arnavut ve Bulgar temsilcileri, Yugoslavya'da vatandaşlarının azınlık sorunları yaşadıklarını iddia etmiş, Yugoslav delegeleri ise her iki ülkenin iddialarını ülkelerinde azınlık bulunmadığını söyleyerek reddetmişlerdir(Cumhuriyet,23 Ekim 1931). Aralarındaki anlaşmazlıkların çözülmemesi karşısında ve Yunanistan Türkiye, Balkan devletlerini birleştirici ve uzlaştırıcı bir siyaset izlemeye özen göstermiştir.

Konferansta her ne kadar ekonomik, sosyo- kültürel konularda bazı kararlar alınmışsa da, azınlık konusunda uzlaşmanın sağlanamaması nedeniyle istenilen başarı elde edilememiştir. Konferansı en önemli amacı olan saldırmazlık ve dostluk esaslarına dayalı bir Balkan Birliği Projesi hazırlanması sağlanamamıştır.

Üçüncü Balkan Konferansı ise, 23-26 Ekim 1932 tarihlerinde (Romanya) Bükreş'te toplanmıştır(Gönlübol ve Sar,1990). Daha önce değinildiği üzere İkinci Balkan Konferansında azınlıklar konusunda bir gelişme elde edilememesi, bu konferansta da birliğin sağlanmasını tehlikeye sokmuştur. Bulgaristan'ın bu sorunun bir sonraki toplantıya kadar ilgili devletler arasında halledilmesi teklifinin ve azınlıklar konusundaki görüşlerinin⁹ kabul görmemesi üzerine toplantıyı terk etmiştir(Milliyet, 27 Ekim 1932). Daha sonra Arnavutlar da azınlık konusunu bahane ederek konferanstan çekilmişlerdir. Bu durum diğer Balkan devletlerinde büyük bir üzüntü yaratmıştır. Buna karşın konferansın diğer dört üyesi (Romanya, Türkiye, Yugoslavya ve Yunanistan) Balkan ülkeleri arasında bir gümrük birliği kurulmasını kararlaştırmışlar ve Balkan Antantı yapılması kabul etmişlerdir(Cumhuriyet, 28 Ekim 1932).

Ancak daha önce de belirtildiği gibi statükonun korunmasından memnun olmayan Bulgaristan, amacına ulaşmak için bazı Balkan devletlerini yanına çekmek girişiminde bulunmuştu¹⁰. Bulgaristan, Arnavutluk'tan başka kendi tarafına kayabilecek olan Yugoslavya'nın desteğini sağlamak için bu ülke yetkilileriyle temasa geçmiştir¹¹. Bu arada Türkiye ile Yunanistan, 1930

⁹ Doğu Trakya ve Edirne üzerinde emeli olan Bulgarlar, Bulgaristan'dan Türkiye'ye gelen Türklerin sınır boylarına yerleşmesinden ve buna bağlı olarak alınan önlemlerden rahatsızlık duymaktaydı(Gönlübol ve Sar,1990:97).

¹⁰ **BCA Arş.** 030-10-240-643-21.

¹¹ **BCA Arş.** 030-10-251-693-5. Aynı arşiv 030-10-251-693-24. Aynı arşiv, 030-10-252-698-11.

yılında yaptıkları anlaşma ile temellerini attıkları dostluk ilişkilerini bir adım daha ileri götürmek, Balkanlarda barış ve dostluk ilişkilerinin kurulmasına öncülük etmek ve Bulgaristan'ın revizyonist politikasını önlemek için 14 Eylül 1933'te Yunanistan Başbakanı Çaldaris ile Dışişleri Bakanı Maksimos'un 1933 Eylülünde Ankara'yı ziyaretleri esnasında bir "*İçten Anlaşma Paktı* (Pacte d'Entente Cordiale)" imzalanmıştır (Düstur, Üçüncü Tertip, C. 15:195; Soysal, 1989). Bu anlaşma sayesinde Yunanistan, Bulgaristan'ın Edirne'nin yanısıra, Yunan topraklarında da emeli bulunduğu¹², kendisini kuzeydeki Bulgar revizyonizmine ve oradan gelebilecek saldırılara karşı Türkiye garantisini sağlamış oluyordu (Hatipoğlu, 1993:138).

Dördüncü Balkan Konferansı toplanmadan önce Bulgaristan'ı Balkan birliğine dahil etmek amacıyla, Balkan devletleri arasında yoğun diplomatik temaslar gerçekleştirilmiştir. 20-24 Eylül 1933 tarihinde Türk Başbakanı İnönü'nün başkanlığındaki heyetin Sofya'ya gitmesinden sonraki ilk çaba, 4 Ekim 1933 tarihinde Varna'da Yugoslav Kralı Alexandre ile Bulgar Çarı III. Boris ile gerçekleştirdiği görüşmedir (Vakit, 4 Ekim 1933). Bu görüşmeden sonra 4-5 Ekim 1933'de Yugoslav Kralı Alexandre Türkiye'ye gelmiştir. Venizelos'un da bu tarihte Türkiye'de bulunması sonucu, Kralı Alexandre, Mustafa Kemal Atatürk ve Venizelos arasında üçlü bir görüşme gerçekleştirilmiştir (Vakit, 8 Ekim 1933). Daha sonra yine Bulgaristan'ı antanta dahil etme çabaları çerçevesinde 6 Ekim 1933 tarihinde Yugoslav Kralı Alexandre ile Yunan Dışişleri Bakanı Maksimos arasında Korfo görüşmeleri gerçekleştirilmiştir (Anadolu, 8 Ekim 1933). Daha sonra 31 Ekim 1933 tarihinde de Romen Kralı Carol ile Bulgar Kralı Boris arasında Tuna görüşmeleri gerçekleştirilmiştir (Akşam, 1 Kasım 1933). Ancak bütün bu uğraşlara rağmen Bulgaristan, Balkan birliğine girmeye ikna edilememiştir.

Bununla birlikte Dördüncü Balkan Konferansı öncesinde yapılan bu karşılıklı ziyaretler konferansın bir öncesine nazaran daha yumuşak bir hava içerisinde toplanmasını sağlamıştır. Diğer konferanslarda olduğu gibi, bu konferansta Türkiye ve Yunanistan'ın birlikte hareket ettiği, hatta daha aktif ve zorlayıcı bir politika izledikleri söylenebilir. Balkan Paktının imzalanmasından kısa bir süre önce, 12 Ocak 1934 tarihinde Venizelos, Mustafa Kemal Atatürk'ü dünya barışına yaptığı katkılardan ötürü "Nobel Barış Ödülü'ne" aday göstermiştir (Hatipoğlu, 1993). Yunan devlet adamının bu jesti iki ülke arasındaki sıcak ilişkilerin bir göstergesidir. Bu bağlamda "Balkan Misakı" konusu ve daha önce hazırlanmış olan Antant Projesi ele alınmıştır.

¹² Bkz: BCA. Arş., 030-10-241-262-61; Aynı arşiv, 030-10-240-625-9. Aynı arşiv, 030-10-241-629-3.

Yapılan görüşmelerin sonucunda da, Balkan devletleri arasında çok taraflı anlaşmalar yapılmasının önemi ortaya konmuş ve Üçüncü Balkan Konferansı'nda alınan kararlar aynen kabul edilmiştir. Yayınlanan bildiri ile bütün Balkan devletlerinin Balkan Paktına katılması çağrısı yapılarak konferans sonlandırılmıştır(Cumhuriyet, 11 Kasım 1933).

Balkan Paktı

Cenevre'de 4 Şubat 1934 tarihinde parafe edilen Balkan Antantı ve Ek Protokolü 9 Şubat 1934 tarihinde Türkiye, Romanya, Yugoslavya ve Yunanistan'ın katılımıyla Atina'da imzalanmıştır(Soysal, 1989:454-455). Üç maddeden oluşan pakt, adı geçen devletlerin siyasi, kültürel ve sosyal alanlarda işbirliği yapmaları öngörmesinin ötesinde, Balkanlarda mevcut toprak düzeninin devam ettirmeyi amaçlamıştır. Ayrıca, Paktı imzalayan devletlerin sınırlarını birbirlerine karşı güvence altına almış ve bir Balkan devletince girişilecek bir saldırı durumunda yardımlaşmayı şart koşmuştur. Ancak Bulgaristan ve Arnavutluk'un Balkan birliğinden uzak durması, Türkiye'nin SSCB'ye karşı yöneltilmiş hiçbir hareketin içinde yer almayacağını belirtmesi; Yunanistan'ın ise "... Yunanistan, Paktın bir gereği olarak, hiçbir durumda büyük devletlerden birine savaş etmez" diyerek çekince koyması(Soysal, 1989), paktın hedeflerinin tamamen gerçekleşmesini engellemiştir.

Balkan Paktı, Atatürk'ün beklentilerinin tam olarak gerçekleşmesini sağlayamamıştır. Çünkü Atatürk, bu pakt ile bir taraftan İtalyan tehlikesine karşı bölgesel bir savunma oluşturulmasını diğer taraftan da Bulgaristan'dan gelebilecek bir taarruzun engellenmesi amacını gütmekteydi. Ancak bu pakt bunları sağlayacak güçte değildi(Gönlübol ve Sar, 1990). Bununla birlikte Balkan Paktı 1934-1941 yılları arasında varlığını sürdürmüş ve en azından Bulgaristan'ın yayılmacı emellerine set çekebilmiştir.

Paktın imzalanışından sonra da Türk-Yunan yaklaşmasının artarak devam ettiği görülmektedir. Özellikle 3 Ekim 1935 tarihinde İtalya'nın Habeşistan'a saldırmasının ardından her iki devlet de dostluk ilişkilerini pekiştirmek için çaba harcamıştır. Akdenizde ortaya çıkan gerginlik nedeniyle Türkiye gibi Yunanistan da İngiltere ile Ocak 1936'da ittifak anlaşması imzalamıştır. Akdeniz Anlaşmaları olarak da anılan bu belgeler ile her iki devlet de 1935 Habeşistan savaşı üzerine Milletler Cemiyeti yaptırımlarına katılmayı kabul etmiştir. Her ne kadar bu ittifak anlaşmaları İngiltere tarafından tek yanlı bir kararla Habeşistan Savaşının sona ermesi üzerine 27 Temmuz 1936 tarihinde kaldırılmış olsa da, her iki ülkenin bu dönemde dış siyasetlerinin paralellliğini ortaya koyması açısından önemlidir(Soysal, 1989).

Daha sonra 22 Haziran-20 Temmuz 1936 tarihleri arasında düzenlenen Montreux Boğazlar Konferansına(Soysal, 1989) Yunanistan'ın da katılarak "Avrupa'daki revizyonist hareketlerin Boğazlar'ın güvenliği için verilmiş kolektif garantiyi işlemez hala getirdiği gerekçesiyle bölgenin statüsünün kendi lehine değiştirilmesi yönündeki Türkiye'nin talebini olumlu değerlendirmesi de iki ülke ilişkilerindeki gelişmeyi ortaya koymaktadır. Sadece İtalya'nın katılmayı reddettiği konferansta Boğazların tamamen Türkiye'nin denetimi ve egemenliğine verilmesine karar verilmiştir.

Bu iyi ilişkilerin bir devamı olarak Başbakan İsmet İnönü 29 Mayıs 1937 tarihinde Yunanistan'ı ziyaret etmiştir. İnönü'nün bu ziyaretine Yunan basınında geniş yer verilmiş ve Yunanistan'da büyük bir memnuniyet ile karşılanmıştır. Kısa bir süre sonra, Ekim ayında da Yunan Başbakanı Yoannis Metaksas da Türkiye'ye iade-i ziyarette bulunmuş, hatta Mustafa Kemal Atatürk ile görüşmeler gerçekleştirmiştir. Bu görüşme esnasında Atatürk 1933 tarihli Türk-Yunan Samimi Anlaşma Paktının güçlendirilerek uzatılmasının iki ülke ilişkileri açısından önemini vurgulamıştır(Atatürk'ün Milli Dış Politikası, C.II, 1981).

27 Nisan 1938 tarihinde Yunanistan'ı ziyareti eden Başbakan Celal Bayar ile Yunan Başbakanı Yoannis Metaksas arasında "Türkiye ile Yunanistan Arasındaki 1930 Dostluk, Tarafsızlık, Uzlaşma ve Hakemlik Andlaşması ve 1933 İçtenlikle Anlaşma Paktına Ek Andlaşma" imzalanmıştır(Soysal, 1989) Adından da anlaşılacağı gibi bu andlaşma ile Türkiye ve Yunanistan arasındaki 1930 ve 1933 tarihli andlaşmaların süresi uzatılmış ve güçlendirilmiştir. Bu anlaşmanın imzalandığı tarih göz önünde tutulursa İtalya ve Bulgaristan'ın gün geçtikçe artan revizyonist tavrının Türkiye ile Yunanistan'ı sıkı bir dayanışma içine girmeye yönelttiği görülecektir. Ancak 1 Eylül 1939 tarihinde İkinci Dünya Savaşı'nın başlaması iki ülke ilişkilerini Avrupa'daki değişmelere bağlı olarak farklı bir yön izlemesine neden olacaktır.

SONUÇ

Yunanistan'ın Anadolu'yu ele geçirmeye yönelik işgal hareketi, Mustafa Kemal Atatürk öncülüğünde Türk Milleti'nin verdiği mücadele sonucunda başarısız olmuştur. 11 Ekim 1922 tarihinde imzalanan Mudanya Mütarekesi ile de Türkiye-Yunanistan arasındaki savaş durumu sona ermiştir. İki ülke arasındaki sınırlar, azınlıklar, Fener Rum Patrikhanesi, nüfus mübadelesi gibi sorunların da tartışıldığı Lozan Konferansı sonunda 24 Temmuz 1923 tarihinde Lozan Barış Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşma iki ülke ilişkilerini derinden etkilemiştir. Öyle ki, konferans esnasında ele alınmasına rağmen, "Fener Rum Patrikhanesi" ve "Nüfus Mübadelesi" konuları ve 30 Ocak 1923'te iki ülke arasında imzalanan "*Türk ve Rum Nüfus*

Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Protokol’ün uygulanışında ortaya çıkan problemler, 1930’lu yıllara kadar Türk-Yunan ilişkilerini etkileyen başlıca konular olmuşlardır.

1930’lu yıllara gelindiğinde İtalya’da Mussolini, Almanya’da ise Hitler’in faşist bir politika gütmeye başlamaları, özellikle İtalya’nın Akdeniz’deki nüfus sahasını genişletmeye başlaması ve Bulgaristan’ın revizyonist tutumu her iki ülkeyi birbirine yakınlaştıran temel unsur olmuştur. Siyasal konjonktürdeki değişiklikleri kavrayan Atatürk ve Venizelos aralarındaki anlaşmazlıklara kendilerinden beklenmeyen bir çabuklukla son vermişlerdir. 10 Haziran 1930’da Ankara Antlaşması imzalanarak, iki ülke arasındaki nüfus mübadelesi ile ilgili tüm sorunlar çözüme kavuşturulmuş, böylelikle iyi ilişki kurma yolunda ilk adım atılmıştır. 27-31 Ekim 1930 tarihleri arasında Venizelos’un Türkiye’yi ziyareti esnasında 30 Ekim 1930 tarihinde iki ülke ilişkilerini ilk defa dostça bir seviyeye getirmeyi amaç edinen, “Türk-Yunan Dostluk, Tarafsızlık, Uzlaştırma ve Hakemlik Antlaşması da imzalanmıştır. 12 Ocak 1934 tarihinde de Venizelos, Mustafa Kemal Atatürk’ü dünya barışına yaptığı katkılardan ötürü “Nobel Barış Ödülü’ne” aday göstermiştir. Yunan devlet adamının bu jesti iki ülke arasındaki sıcak ilişkilerin bir göstergesidir.

Türkiye ve Yunanistan, öncelikle revizyonist devletler karşısında bölgede statükonun devamını hedefleyen, Balkan ülkeleri arasında ekonomik, sosyal, kültürel ve siyasi alanlarda yakınlaşmayı sağlayacak Balkan birliğinin kurulması için birlikte hareket etmişler ve Romanya ve Yugoslavya’nın aralarına katılmasıyla da 4 Şubat 1934 tarihinde Balkan Paktı’nı oluşturmuşlardır. 1934-1941 yılları arasında varlığını sürdüren Pakt, her ne kadar istenilen düzeyde başarı sağlayamamışsa da, en azından Bulgaristan’ın yayılmacı emellerine set çekebilmiştir.

Paktın imzalanışından sonra da Türk-Yunan yakınlaşmasının artarak devam ettiği görülmektedir. 22 Haziran-20 Temmuz 1936 tarihleri arasında düzenlenen Montreux Boğazlar Konferansına katılan Yunan heyetinin Türk heyetin Boğazların hakimiyetinin kendilerine verilmesi yönündeki taleplerine olumlu yaklaşması iyi ilişkilerin göstergesi olmuştur. Bu iyi ilişkilerin bir devamı olarak Başbakan İsmet İnönü 29 Mayıs 1937 tarihinde Yunanistan’ı ziyaret etmiştir. Ekim 1937’de de Yunan Başbakanı Yoannis Metaksas da Türkiye’ye iade-i ziyarette bulunmuş, hatta Mustafa Kemal Atatürk ile görüşmeler gerçekleştirmiştir. 27 Nisan 1938 tarihinde ise bu kez Başbakan Celal Bayar Yunanistan’ı ziyareti etmiş ve Yunan Başbakanı Yoannis Metaksas arasında “Türkiye ile Yunanistan Arasındaki 1930 Dostluk, Tarafsızlık, Uzlaşma ve Hakemlik Andlaşması ve 1933 İçtenlikle Anlaşma Paktına Ek Andlaşma” imzalanmıştır.

1930'lu yıllara kadar Lozan Barış Konferansında halledilemeyen sorunların sıkıntı yarattığı görülen iki ülke ilişkileri, 1930 sonrasında yerini iyi ilişkilere bırakmıştır. Avrupa siyasi dengelerinde meydana gelen değişiklikleri gerçekçi bir bakış açısıyla değerlendiren Mustafa Kemal Atatürk'ün liderliği sayesinde şekillenen Türk-Yunan ilişkileri, diğer Balkan devletleri arasında da iyi ilişkiler oluşturulmasında önemli katkılarda bulunmuştur. Atatürk'ün liderliğinde Türk-Yunan ilişkileri, ikinci dünya savaşı öncesinde üst düzeye çıkmıştır. Atatürk'ün vefatından sonra İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasının da etkisiyle iki ülke arasındaki iyi komşuluk ilişkilerinin yerini tekrar gerginliğe bırakması da bu savımızı destekler niteliktedir.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

- BCA Arş.**, 030-18-1-1/8-51-16.
BCA Arş. 030-10-239-617-6.
BCA Arş., 030-10-240-618-6.
BCA Arş., 030. 10. 240 618-8.
BCA Arş. 030-10-240-643-21.
BCA Arş., 030-10-251-693-5.
BCA Arş., 030-10-251-693-24.
BCA Arş., 030-10-252-698-11.
BCA. Arş., 030-10-241-262-61.
BCA Arş., 030-10-240-625-9.
BCA Arş., 030-10-241-629-3.
Düstur, III. Tertip, Cilt: 7, 8,15.

Kitaplar

- Akşin, A. (1991) *Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi*, Ankara: AKDITYK TTK.
- Alexandris, A. (1983) *The Grek Minority of İstanbul and Grek Turkish Relations (1918-1974)*, Athens: Center for Asia Minor Studies.
- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, C. I, (1997) Ankara: AKDITYK ATAM.
- Atatürk'ün Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni Açış Konuşmaları*, (1987) Ankara: TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu.
- Bilge,S.(2000) *Büyük Düş Türk Yunan Siyasi İlişkileri*, Ankara:21. Yüzyıl .
- Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı (1923-1934)*, (1974). Ankar: Dışişleri Bakanlığı.
- Eyyupoğlu, İ. (2002) *Mudanya Mütarekesi*, Ankara: AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi.
- Gönlübol M. ve Sar C. *Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919-1938)*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.

- Gürel, Ş.S. (1993) *Tarihsel Boyut İçinde Türk Yunan İlişkileri (1821-1993)*, Ankara:Ümit
- Hatipoğlu, M.M. *Yunanistan'daki Gelişmelerin Işığında Türk-Yunan İlişkilerinin 101 Yılı (1821-1922)*, Ankara: TKAE.
- İnönü, i. (1987) *Hatıralar*, Cilt: II, Ankara.
- Kitsikis, D. (1974) *Yunan Propagandası*. İstanbul: Toker.
- Kocabaş, S. (1984) *Tarihte ve Günümüzde Türk-Yunan Mücadelesi*. İstanbul:Bayrak.
- Ladas, S. P. (1932) *The Exchange of Minorities Bulgaria, Greece and Turkey*, New York.
- Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler*, Birinci Takım, Cilt: I, Kitap I-II(1993) Çev:Seha L. Meray:İstanbul, Yapı Kredi.
- Psomiades, H. J. (1968) *The Eastern Question The Last Phase A Study in Grek-Turkish Diplomacy*, Thessaloniki.,
- Sofuoğlu, A. (1996) *Fener Rum Patrikhanesi ve Siyasal Faaliyetler*, İstanbul.
- Soysal, İ. (1989) *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, Cilt: I (1920-1945), Ankara: AKDITYK Türk Tarih Kurumu Yayını.
- Stavrianos, L.S. (1963) *The Balkans Since 1453*, New York.
- Şahin, S. (1980) *Fener Patrikhanesi ve Türkiye*, İstanbul.

Makaleler

- Çay, A. (1992). “Şark Meselesi”, *VI. Osmanlı Sempozyumu (Söğüt, Eylül 1991)*:107-124.
- Çaycı, A. (Ekim, 1987). “Yunanistan'ın Anadolu Macerası”, *Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi*, C.1, Sayı: 1: 1-20.
- Emin, H. (2002). “Batı Trakya'da Türk Varlığı”, *Balkanlar'daki Türk Kültürünün Dünü-Bugünü-Yarını Uluslar arası Sempozyum (26-28 Ekim 2001) Bildiri Kitabı*.
- Ercan, Y. (1986). “Türk-Yunan İlişkilerinde Rum Patrikhanesi'nin Rolü”, *Üçüncü Askeri Tarih Semineri*:195-205.

- Erim, N. “Milletlerarası Adalet Divanı ve Türkiye-Rum ve Türk Ahali Mübadelesi”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 1.
- Gürün, K. (1984). “Türk-Yunan İlişkileri ve Lozan Antlaşması”, *Atatürk Türkiyesinde Dış Politika Sempozyumu (24 Ekim 1983)*, : 15-84.
- İnan, K. (1986). “Türk-Yunan İlişkilerinde Dinamikler”, *Üçüncü Askeri Tarih Semineri Bildirileri*: 93-99.
- Kayam, C. Temmuz-Kasım 1993). “Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: IX, Sayı: 27.
- Kitsikis, D. (1969). “Les projets d’ententes Balkaniques”, *Revue Historique*, C. CCXLI: 119-125.
- Kurat, Y.T. (1973). “Batılı Kaynakların Işığı Altında İzmir’in İşgali Sorunu”, *VII. Türk Tarih Kongresi (5-29 Eylül 1970)*, C. 2: 842-852.
- Sarıay, Y. (2000). “Türk-Yunan İlişkilerinde Mübadele Sorunu”, *Atatürk 4. Uluslararası Kongresi (25-29 Ekim 1999 Türkistan-Kazakistan)*, Cilt:I: 667-68-690.
- Soysal, İ. (1985). “Balkan Paktı (1934-1941)”, *Ord. Prof. Yusuf Hikmet Bayur’a Armağan*: 125-225.
- Tosun, R. (2002). “Türk-Rum Nüfus Mübadelesi”, *Türkler*, Cilt: 16: 601-610.-
- Uçarol, R. (1986). “1878 Berlin Antlaşması’na Göre Yunanistan Sınırının Düzenlenmesi Sorunu ve Yunanistan’a Toprak Verilmesi 1878-1881”, *Üçüncü Askeri Tarih Semineri Bildirileri*: 210-240.

